

De wereld en het ik (II): Hannah Arendt (1906-1975), dwarsdenker

Jurjen Zeilstra,

Kerkcafé Dorpskerk Blaricum, 28 april 2022

‘There are no dangerous thoughts. Thinking is dangerous. Non-thinking is even more dangerous.’

‘Kein Mensch hat das Recht zu gehorchen’

‘Dat zo’n gebrek aan werkelijkheidszin en zulke gedachtenloosheid meer onheil kunnen aanrichten dan alle boze driften die, wellicht, de mens eigen zijn tezamen – dat was de les die men in Jeruzalem kon leren. Maar het was een les, geen verklaring van het fenomeen en evenmin een theorie erover.’

Inleiding

‘De wereld en het ik.’ Ik heb mij voorgenomen onder die titel, drie lezingen te houden over drie denkers, waarin een loep zal worden gelegd op onze persoonlijke relatie tot het geheel van de wereld die ons omringt, met al zijn vreugde, angsten en kansen. Het zijn: Friedrich Nietzsche, Hannah Arendt en Emmanuel Levinas. Alle drie deze denkers waren zich scherp bewust van de crisis waarin de cultuur van hun tijd terecht was gekomen en ieder van hen heeft getracht op eigen wijze daarop een antwoord te geven door een accent op de praktijk en gehoopt op revitalisering. Naast grote verschillen, zijn er sterke overeenkomsten. Terwijl de 19e eeuwse Nietzsche hoopt op de Übermensch, weten Arendt en Levinas, beiden Joden die de Tweede Wereldoorlog hebben overleefd, wel beter. Toch delen zij alle drie de analyse dat het christendom heeft gefaald en zijn zij op zoek naar een andere actuele verwoording van de levensopdracht van de mens, Nietzsche in de kunst, Arendt in de politiek en Levinas in de aandacht voor de naaste. Vandaag: Hannah Arendt, dwarsdenker.

De laatste tijd zien we in toenemende mate belangstelling voor het werk van Arendt. Kennelijk is er iets kernachtigs in haar omstreden benadering dat de tand des tijds doorstaat en het grote publiek weet te raken. Die belangstelling is er echt niet altijd geweest. Haar werk ontving tijdens haar leven veel kritiek van meerdere kanten en lag, ook in vertaling, in Nederland vaak al snel bij De Slegte. Welke spiegel houdt Arendt onze samenleving, wetenschap, cultuur en politiek voor? Hoe zou Hannah Arendt gekeken hebben naar huidige politieke kwesties zoals opkomend populisme, scepticisme over de politiek, referenda, de vluchtelingen crisis, uitsluiting van minderheden en het vastlopen van de politiek, niet alleen in haar tweede vaderland, de Verenigde Staten?

De grote biografie uit 1982 van Elisabeth Young-Bruehl, heeft als titel in het Engels: *Hannah Arendt, For the Love of the World*.

Opbouw van deze lezing: 1) Jeugd en studententijd; 2) Ontwikkeling in de Verenigde Staten; 3) Vita Activa; 4) Eichmann in Jeruzalem; 5) Conclusie.

1 Jeugd en studententijd

Arendt werd in Linden geboren, in de buurt van Hannover, maar groeide op in het Oostpruisische Königsbergen aan de Oostzee (nu Kaliningrad). In 1913 overleden kort na elkaar Hannah's grootvader en haar vader, een grote ingreep in haar jonge leven. In 1914 vluchtten zij en haar moeder tijdelijk voor de Russen naar Berlijn, voor de kleine Hannah opnieuw een traumatische ervaring. Religie speelde in het geassimileerde gezin geen rol van grote betekenis. Haar Joodse afkomst was aanvankelijk voor Hannah Arendt zelf niet zo van belang. Maar van haar moeder leerde ze een belangrijke les die ze nooit is vergeten, namelijk voor jezelf op te komen. Ze kreeg de opdracht bij antisemitisch pesten terug te slaan (in het geval van andere leerlingen), of heel kalm op te staan en naar huis te gaan (in het geval van docenten). Later in haar leven heeft Arendt altijd in allerlei functies, lezingen en geschriften geijverd voor Joodse weerbaarheid. Ook heeft ze in de jaren veertig actie gevoerd voor het oprichten van een internationaal Joods leger dat onder eigen vlag aan de kant van de Geallieerden mee zou vechten. Nog weer later was ze van meet af aan overtuigd van de noodzaak om in Palestina samen te werken, niet zozeer samen met de Britten tegenover de Palestijnen (wat Joden die zich baseerden op de Britse Balfour Declaration uit 1917 wilden), maar als Joden en Palestijnen samen in een bi-nationale staat. Nieuwe vormen van onderdrukking én antisemitisme in het Midden Oosten zouden volgens haar alleen door bereidheid van harte politiek samen te werken voorkomen kunnen worden.

In 1924 ging de briljante Hannah Arendt, die een hekel had aan school, maar zonder lessen de klas thuis vooruit werkte, destijds een knappe temperamentvolle verschijning, filosofie, Grieks en protestantse theologie (Martin Bultmann interesseerde haar) studeren in Berlijn aan de Humboldtuniversiteit. Maar dat werd al gauw filosofie in Marburg bij de jonge hoogleraar Martin Heidegger (1889-1976). Die gaf toen colleges over het onderwerp sofisten (filosofen die zich voor hun wijsheden lieten betalen) in de teksten van Plato. Heidegger was volop bezig met voorstudies voor zijn beroemde boek *Sein und Zeit* (1927). De studente Hannah Arendt had iets magisch en dat ontging de hoogleraar niet. Een jaar lang had Arendt een liefdesrelatie met (de getrouwde) Heidegger. Toen deze relatie niet langer vol te houden was, verhuisde zij naar Freiburg, waar zij fenomenologie studeerde bij de toen al zeer beroemde Edmund Husserl (1859-1938), auteur van de *Logische Untersuchungen*, (1900-1901). Husserl maakte school met zijn opvatting dat logica niet zozeer op empirische waarneming is gebaseerd als wel een directe vorm van kennis betreft gericht op wat een verschijnsel in wezen is (hij noemde zijn visie op epistemologie: 'eidetisch' afgeleid van Grieks voor essentie, 'eidos'). Het motto van Husserl was 'Zu den Sachen selbst', concentratie op het gekende object in plaats van het kennend subject, in het besef dat het subject zelf deel is van de bestudeerde werkelijkheid. Veel van zijn leerlingen, zoals Emmanuel Levinas gingen een stap verder in die zin dat ze eraan vast hielden dat er in het gekende object een transcendentiaal, onveranderlijk aspect schuil ging dat werkelijk door het subject gekend kon worden, heel belangrijk voor de kennisleer van de menswetenschappen. Bij de hoogleraar Karl Jaspers (1883-1969) in Heidelberg schreef Hannah Arendt haar

proefschrift over het liefdesbegrip bij Augustinus (1929). Zij behandelt in haar studie Augustinus niet als theoloog of in de historische context, maar existentieel filosofisch als de denker die liefde tot God als onlosmakelijk verbonden beschouwt met liefde tussen mensen. De vriendschap van Arendt met Jaspers en zijn Joodse vrouw Gertrud Mayer was levenslang onverbrekelijk. Hij was de vader die zij eigenlijk nooit had gehad.

Hannah Arendt heeft zich er nooit voor geschaamd Joods te zijn, iets waar ze eigenlijk pas door Hitler echt indringend aan werd herinnerd, waardoor haar belangstelling en actieve engagement voor het Zionisme op gang kwam. Ze heeft zich er bij mensonterende taferelen in de wereld wel voor geschaamd mens te zijn. Gaandeweg ontwikkelt ze scherpe kritiek op het Joods assimilatie ideaal, waarbij Joden zich aanpasten tot voorbij hun identiteit om als *parvenu* salonfähig te zijn. Arendt is liever marginaal en *paria*, maar juist vanuit deze onafhankelijkheid wil zij bijdragen aan de cohesie van een cultuur die ertoe doet als het erop aankomt. In de 18^e eeuwse Jodin Rahel Levin-Varnhagen ziet ze de vrouw die haar is voorgegaan in deze dans op het slappe koord tussen assimilatie en 'isolatie' omwille van identiteit, een balans als een 'vioolspeler op het dak' (vgl. musical Joseph Stein, *Fidler on the Roof, Anatevka*, 1964) . In 1957 publiceert zij een grondige studie over het leven van Varnhagen. Met Kurt Blumenfeld (1884-1963) werkte ze al in de jaren dertig samen in verschillende Joodse organisaties, onder andere Youth Aliyah (Jeugd opgang migratie naar Palestina), en maakte eind jaren dertig zelf een reis naar Palestina, die diepe indruk op haar maakte. In 1929 trouwde ze met de filosoof Günther Stern (1902-1992). Het was geen gelukkig huwelijk en in 1937 volgde in Frankrijk de scheiding. In 1933 had Arendt noodgedwongen Duitsland verlaten, nadat Hitler aan de macht was gekomen en ze bij archiefonderzoek naar Joodse lotgevallen in Berlijn was opgepakt en korte tijd vastgezet. Via Parijs en een interneringskamp in Zuid-Frankrijk kwam ze in 1941 met haar nieuwe man Heinrich Blücher (1899-1970), in de Verenigde Staten terecht en ging in New York wonen.

2 Arendt in de Verenigde Staten

Terwijl ze na de oorlog in de Verenigde Staten op een onafhankelijke basis haar geld verdiende met werk voor verschillende Joodse organisaties en publiceren als freelance journalist en politiek denker (ze wilde in deze tijd, vanwege haar teleurstelling in de vele collaborerende filosofen en intellectuelen in nazi Duitsland, zelf geen filosoof genoemd worden), zette Arendt zich aan de grote onderwerpen die haar voortdurend bezig hielden. Het overweldigende vastlopen van de cultuur in de holocaust beheerste haar volkomen. Zij moest hier iets mee. Arendt beseftte dat een louter historische analyse en beschrijving per definitie tekort zou schieten. Zij wilde geen historisch 'objectief' beeld vanuit de bronnen opbouwen, maar ze wilde als het ware met haar vezels bevatten hoe met name de Westerse cultuur zo had kunnen ontsporen. Rond 1950 mondde dit uit in een grote analytische studie over de oorsprong van het totalitaire denken: *The Origins of Totalitarianism* (1951). Dit is een van de vroegste grote studies waarin door iemand op hoog niveau wordt geprobeerd inzichtelijk te maken wat totalitaire systemen, zowel fascistisch als communistisch, eigenlijk zijn. De term 'totalitarisme' is oorspronkelijk van de Italiaan Giovanni Gentile (1875-1944), die daarmee bedoelde een politiek systeem waarbij de gehele maatschappij ondergeschikt wordt gemaakt aan het staatsidee en de politiek de gehele samenleving tot in de diepste geledingen doordringt. Mussolini bracht dit in praktijk, maar nog lang niet zo volkomen als Hitler en Stalin. Zij wilde zowel het nazisme als het stalinisme onderzoeken als fenomeen.

Typend kenmerk van totalitarisme was voor Arendt het concentratiekamp. Ze besteedde veel meer aandacht aan het nazisme dan aan het communisme, maar in de Verenigde Staten ging het er bij velen begin jaren vijftig wel in dat beide systemen nazisme en stalinisme vergelijkbaar zijn. Kritiek was dat Arendt op deze wijze koren op de molen gaf van Sovjethaters ten tijden van de Koude Oorlog in het McCarthy heksenjachten. Historici hadden echter vooral kritiek, omdat Arendt niet stapje voor stapje empirisch en vanuit de bronnen historische factoren en causaliteiten analyseert, (volgens Arendt in dit geval valse categorieën), zoals antisemitisme (waarbij de holocaust het logische uiterste consequente was van Jodenhaat in de kiem al in het Romeinse rijk aanwezig), en niet possibilistisch denkt, maar eerder extrapoleert en terug projecteert vanuit de meest extreme vorm van het vernietigingskamp als een 'terreurobject' waarmee de suggestie kon worden gewekt dat een het volk ondermijnende macht (namelijk de Joden met hun vermeende complotten) moest worden geëlimineerd, waarmee de eigen macht van het nazisysteem kon worden gelegitimeerd. Maar Arendt had, heel eigenzinnig, haar eigen prioriteiten. Duitsers weigerde zij collectief als nazi's te veroordelen en het nazisme was volgens haar geen typisch Duits fenomeen. Het verslaan van Duitsland betekende volgens Arendt nog niet dat Europa was verlost van de dreiging van totalitarisme die samenhangt met ontbinding ten gevolge van massacultuur, antisemitisme, imperialisme en mede door secularisatie het wegvallen van inhoudelijke zingevende verbanden in traditionele zingevingsstructuren. Zij ziet in de concentratiekampen (door Arendt beschreven als 'de gapende afgrond' en absoluut kwaad, maar ook banaal in zinloosheid), het totalitaire systeem optima forma als mond doodmakend, en vernietigend ten opzichte van de individualiteit, eerst geestelijk, dan ook lichamelijk dehumaniserend. Het massificeren van samenleving en cultuur, gelijkschakelen en afhankelijk maken van de grote leider, een monsterverbond van gecorrumpeerde elite en een slaafse horde, gaat eraan vooraf. Het verschil tussen waarheid en leugen verdwijnt. Het inhoudelijk politiek debat is volkomen uitgehold. Hannah Arendt zag zichzelf als verdediger van het volwaardig menszijn in een moderne cultuur. Haar doel is het voeden van een vernieuwende adequate politieke cultuur als verdedigingslinie tegen nieuwe vormen van totalitarisme.

In 1951 wordt Arendt genaturaliseerd tot Amerikaanse, maar zij blijft nadrukkelijk Duits in haar voorkeurstaal. Haar Engels is altijd gemankeerd gebleven en haar tongval verried meteen haar Duitse afkomst. Haar liefde voor de Duitse literatuur en cultuur als zodanig is altijd groot gebleven. In de jaren vijftig werd Arendt een graag geziene gast in de Bondsrepubliek. De promotor bij wie zij haar proefschrift schreef over het liefdesbegrip bij Augustinus, en grote vriend Karl Jaspers prees haar boek over totalitarisme en eigenlijk al haar werk om z'n radicaal vernieuwende benadering, al waren er ook altijd kanttekeningen en discussiestof. Hannah Arendt was een mens van levenslange vriendschappen. Wie haar, onafhankelijk als zij was, toch enigszins in stromingen herkenbaar wil maken, moet haar plaatsen als erfgenaam van de existentiële fenomenologie van Martin Heidegger en Edmund Husserl. In het grote werk van Heidegger *Zijn en tijd*, fundeert deze het hele menselijk worden sterk ontologisch (als bestaan in de tijd). Het was voor Arendt een grote tegenvaller dat juist haar grote leermeester Heidegger zich liet meenemen in de roes van het Nationaalsocialisme en zeventien jaar hadden zij geen contact. Echter, na deze een periode van verwijdering, heeft Arendt aan, de volgens haar in dit opzichte naïeve, Heidegger zijn latente antisemitisme niet zo kwalijk genomen, dat zij het contact na de oorlog niet weer oppakte en zich met Heidegger heeft verzoend. Zij heeft van die man en zijn denkwereld gehouden, ondanks alles.

Maar Arendt kon zelf door haar ongenueanceerde provocaties ook vijanden maken! Goed beschouwd was zij zo geraakt door haar onderwerp en zo gepassioneerd betrokken en overtuigd tot de noodzaak van waarschuwen, dat zij soms meer overkomt als een Oudtestamentische profeet die de tijdgeest duidt en mensen waarschuwt, dan dat zij een gedistantieerd wetenschapper zou kunnen zijn. Ze past ook niet in schema's links-rechts, progressief-conservatief, Republikein of Democraat. Arendt is altijd een heel onafhankelijk denker gebleven met verrassende standpunten. Zo is zij, bijvoorbeeld, in 1959 buitengewoon kritisch op zwarte ouders in Little Rock, Arkansas, die hun kinderen onder bewaking naar een zwaar bewaakte gemengde school sturen. Aan zo'n oordeel mag een volwassene volgens Arendt een kind niet blootstellen. Zelf had zij als kind van haar moeder haar tas mogen pakken als zij uitgescholden werd en had zij de vrijheid het lokaal uit te lopen. In de tweede helft van haar leven wordt zij in de Verenigde Staten veelal ingedeeld bij het klassiek republicanisme dat bewonderend kijkt naar de stichting van de Verenigde Staten door de Founding Fathers in 1776, met aandacht voor politieke meningsvorming in het publieke domein en het bouwen aan fundamenten voor bestuurskracht in het belang ook van minderheden. Arendt hield in de jaren vijftig overal lezingen en gaf op een free lance basis overal gastcolleges. Zij was in de jaren zestig hoogleraar aan de Universiteit van Chicago en vanaf 1968 verbonden aan de New School for Social Research in New York.

3 Vita activa

Arendt wil niet alleen begrijpen wat er in het verleden is fout gegaan. Zij zet zich aan de gigantische taak een filosofische basis te zoeken voor een nieuwe manier van kritisch politiek bedrijven: 'Ik heb willen nadenken over wat wij doen,' zei ze in haar belangrijke boek over arbeid, werk en handelen uit 1958. Het kreeg de titel *The Human Condition*, in het Nederlands 'vertaald' als: *Vita Activa. De mens, bestaan en bestemming*. Vrijmoedigheid, het vrijuit spreken in het openbaar is een sleutelbegrip (Grieks: *parrhèsia*, verbonden met democratie van Athene, zie ook Nieuwe Testament, *Handelingen der Apostelen*, vgl. Gotthold E. Lessing, 1729-1781). In het oude Athene had de burger niet alleen het recht maar ook de plicht in het belang van de stad zijn gedachten vrijuit uit te spreken. Arendt had een grote afkeer van democratie als de tirannie van de meerderheid, zo van meeste stemmen tellen. Dat was in haar ogen een stompzinnige massa gelijk geven. In de ontworteling van mensen en de massificatie zag zij de voorwaarden van ontsporing van de cultuur in de twintigste eeuw. Juist minderheden moesten gehoord worden. Erg methodisch, organisatorisch of theoretisch-systematisch uitwerken doet zij dit niet. Zij houdt het bij een aanbeveling van zo direct mogelijke democratie. Waar zij wel een groot voorstander van is, dat is de organisatievorm van federalisme, een succes in de Verenigde Staten, zou het ook zijn in Europa en voor de Joden een zegen, ook in Israël, verwacht Arendt. Politiek is, als het goed is, een creatieve strijd waarbij het gaat om helder argumenteren op niveau. Zij bewonderde in dit opzicht Niccolò Machiavelli (1459-1526), die in de politieke arena van het oude Rome (vóór de keizertijd) een vorm van excelleren zag, en de ontwikkeling van gezag, *auctoritas*. Het onderling twisten in de Senaat ten tijde van de Romeinse republiek, was bedoeld tot grootheid en gezag te leiden, mits met mate betracht. Zo hoort een parlement een publieke plaats van transparante *agonè*, van strijd, te zijn, op basis van argumenten en overtuigingen, waar verstandig handelen op moet volgen.

Vanouds is de filosofie geconcentreerd op wijsgerige reflectie, speculatieve metaphysica, *vita contemplativa* in het vertrouwen dat een mens geneigd is logisch-ethisch afwegingen te maken. Zijn inzicht en kennis daar, dan zal logischerwijs gesproken als vanzelf het juiste handelen volgen. Dat is bij Plato en Aristoteles geen wilsbesluit, maar een logisch rationele gevolgtrekking. Er loopt in deze zin een lijn van Plato naar Immanuel Kant (1724-1804). Politiek als belangenvertegenwoordiging, praktische ethiek en denken in termen van voordeeltjes en onmiddellijk nut, staan daar los van, maar lijden volgens Arendt juist daardoor in de 20^e eeuw aan een verschrikkelijke bloedarmoede met desastreus gevolgen. Het nadenken en het handelen kunnen elkaar niet missen. Arendt vindt dus dat het praktische en vooral engagement en participatie in de filosofie en in de wetenschap permanent worden onderschat, terwijl de machtsvragen aan domkoppen met een korte termijn horizon worden overgelaten. Die zullen al snel gaan denken in termen van korte termijn belangen, dwang en manipulatie, terwijl echte macht, dat is gezag (Grieks: *exousia*) is gebouwd op argumentatie en juiste inzichten. In een vaak geïrriteerde ironische stijl daagt Arendt haar lezers uit tot zelf nadenken, voorbij de schijnbare vanzelfsprekendheden. Zij richt haar aandacht op de *vita activa*, het dagelijkse leven, dat belangrijk is omwille van zichzelf. Engagement is voor haar, ook voor de wetenschapper, onontbeerlijk. Zij heeft kritiek op Plato c.s. die de aardse werkelijkheid slechts als een afspiegeling in schaduwen zag van de geïdealiseerde transcendentie 'hemelse' werkelijkheid. Daar is in de aanvang al iets misgegaan in het afstandelijk analyseren en observeren, zonder als geëngageerd mens, dus deel van die werkelijkheid, verantwoordelijkheid te willen dragen. Het Griekse ideaal van de *polis*, de stadstaat, blijft een belangrijk oriëntatiepunt, maar kennis en waarheid zijn geen afstandelijk te verkrijgen entiteiten voor Arendt. Plato heeft een enorme invloed gehad, onder andere via het neoplatonisme (Plotinus) en het christendom (M.n. Augustinus). De hele westerse arbeidsmoraal is erdoor gestempeld. Eerder zagen we dat Nietzsche hier tegen aan liep en het afwees. Ook Arendt wijst deze houding af, maar ze heeft een heel andere oplossing dan Nietzsche. Arendt wil terug naar het engagement van Socrates. Eigenlijk is zijzelf te begrijpen als een soort Socrates, een horzel op de markt van Athene.

Om tot haar antwoord op de afzijdigheid van denkers, gelovigen, schurken en andere free riders en passieven, te komen, presenteert Arendt (mede op grond van teksten van andere auteurs) het onderscheid: arbeiden (*labour*), werken (*work*) en handelen (*action*). Arbeid staat aan de basis. Voor Arendt is arbeiden (1), bezig zijn om te kunnen leven door *animal laborans*, bestaan en consumeren. Dat is iets noodzakelijks, direct verbonden met onze zorg om in leven te blijven, bijna iets dierlijks eigenlijk. Cyclische activiteiten die steeds opnieuw nodig zijn: voedsel, kleding, huishouden, het noodzakelijke, zorgen voor de wereld (Wat Heidegger noemt: 'Die Sorge'), onderhoud, kortom vergelijk Genesis 3, 17-19, 'zweeten zul je voor je brood'; Matteüs 6,25ff: zaaien en maaien, enz. De mens is gedoemd tot zwoegen. En toch dit kan, ook volgens Arendt, het hele leven niet zijn! Zwoegen is wel nodig, maar niet datgene waarbij een bijzonder product tot stand komt dat te maken heeft met je identiteit als maker. Loonarbeid voor geld en uren tellen om te verdienen, dat is noeste arbeid. maar wie niet meer is dan een zwetende arbeider, blijft een 'loonslaaf', dit betekent dat arbeid, bijv. aan een lopende band zoveel minder is dan het zou kunnen zijn. De klassieke symbooldrager is Sisyphus, die in de onderwereld een steen omhoog moet rollen een berg op, telkens opnieuw. Als hij boven is rolt de steen als vanzelf weer naar beneden. Dergelijke arbeid is niet noodzakelijk minderwaardig, maar je moet wel oppassen dat je als zwetend mens niet onzichtbaar blijft, een grijze muis. Hier hoort als vanzelf economische groei en almaar meer 'stationair' consumeren bij. Het schiet niet echt op omdat het bij materialisme

blijft. Heel voorzichtig voelt Arendt (vóór haar dood in 1975 als er nog niet die grootschalige problematiek is met betrekking tot opwarming van de aarde e.d.) al aan dat dit ook macro economisch niet goed kan blijven gaan. Haar laatste grote boek 'Life of the Mind' blijft onvoltooid: van de drie delen: denken, willen en oordelen, zal het laatste deel nooit geschreven worden. Arendt sterft plotseling aan een hartaanval op 69-jarige leeftijd. Zij was altijd een straffe roker.

Werken (2) is, anders dan cyclisch arbeiden, iets maken wat duurzaam is: Het ambachtelijk vervaardigen van een duurzaam product. Dat kan zijn het schrijven van een boek, maar ook het kundig maken van een tafel of een creatief proces van vervaardigen. De mensen maken de wereld, geven vorm aan materie, en kunnen daar trots op zijn. De symbooldrager hiervan is Prometheus, die het vuur van de goden heeft gestolen en technisch *opera* kan maken, werken kan verrichten, waar hij trots op kan zijn en bevrediging in vindt. *Homo faber* is een maker van kunst!

Handelen (3) in het publieke domein is nog meer dan mogelijk in arbeid en werk, samen met anderen, vorm en inhoud geven aan het leven. De samenleving vraagt erom op verantwoordelijke wijze te worden georganiseerd. Het zoeken is naar een gezond draagvlak daarvoor. De symbooldrager is voor Arendt de Homerische held Achilles. Hij werd al vroeg door de goden met een dilemma geconfronteerd: Óf een lang en rustig, maar vrij onbeduidend leven, óf kort leven, jong sterven, maar als een held en roemrijk (Grieks: *timè*, roem)? Het gaat er nu even niet om dat Achilles een gewelddadig strijder was, maar waar het om gaat is dat zijn korte leven ertoe deed. Voor Achilles was het geen echte keuze. Wat zou Achilles anders willen en kunnen zijn dan iemand van grote betekenis, met een levensverhaal dat anderen vol bewondering eeuwig willen doorvertellen. Wie wil dat niet? Een andere klassieke referentie in dit verband is de genoemde grafrede van de Atheense leider Perikles (495-429 v.Chr.). Hij preekt in 431 V.Chr. de Atheners die hun leven voor Athene hadden gegeven in de Peloponnesische Oorlog tegen Sparta. Het verhaal van de polis Athene werd door toedoen van deze mannen onsterfelijk. Dat was pas een narratief dat er toe deed, voor Arendt een voorbeeld van: *Vita activa politica*. Jij bent erop uit te tonen die je bent. Dat gunt zij iedereen. Je bent een persoonlijkheid die niet schroomt in het openbaar naar voren te treden, je vrij uit te spreken en verantwoordelijkheid te tonen. Perikles zegt:

‘Want de ganse aarde is het graf van beroemde mannen en niet alleen het opschrift van de grafsteen in eigen land getuigt van hen, maar ook daarbuiten leeft de ongeschreven herinnering voort in ieders hart, meer dan in een zichtbaar symbool.’
(Thucydides, *Peloponnesische Oorlog*, 2,43,3)

Arendt had aanvankelijk bewondering voor de arbeidsanalyse van Karl Marx, maar kritiseert hem in toenemende mate omdat arbeid toch een heel negatieve connotatie houdt bij Marx. Waar de wereldhervormer Marx van spreekt is vormen van slavernij en het werken van saai lange uren in fabrieken, die neerkomen op veel te hard werken ten koste van een inhoudelijk leven. Daar moeten mensen van worden verlost. Rijke kapitalisten zullen volgens Marx, ten gevolge van de weerstand die zij oproepen, onherroepelijk worden onttroond. Marx spiegelt de arbeiders daarna een toekomstige bevrijding en een stabiel arbeidersparadijs voor. Arendt beseft dat Marx zich hier vergist. Wat er komt is niet een arbeidersparadijs, maar een consumptiemaatschappij zonder begrenzing. Deze samenleving zal niet vanzelf in staat zijn tot doorgroeien in verantwoordelijkheid en kwaliteit van leven.

Zij waarschuwt tegen de uitholling van politieke processen, waardoor het dragen van verantwoordelijkheid in het openbaar onmogelijk zal worden.

4 Eichmann in Jeruzalem

Arendt had en heeft haar aanhangers, en wordt juist als vrouwelijke filosoof en origineel denker vandaag weer in toenemende mate geprezen. Maar haar magnum opus *Totalitarianism* was van begin af aan omstreden, en Arendt werd aanvankelijk door lang niet alle wetenschappers gewaardeerd. Ze werd, niet alleen door collega's, maar ook het grote publiek, aanvankelijk vooral als een dwarsdenkend journaliste en publiciste gezien, die graag met afwijkende opvattingen de pers zocht, eigenlijk altijd tegendraads. Dat laatste bleek in het bijzonder toen de nazioorlogsmisdadiger en SS-er Adolf Eichmann, die eindverantwoordelijk was geweest voor de organisatie van de deportatie van miljoenen Joden, in mei 1960 in Argentinië werd opgepakt door de geheime diensten Shin Beth en Mossad en in Jeruzalem in 1961 voor een speciale rechtbank kwam vanwege zijn aanslag op het Joodse volk. Het was een beetje een showproces, door Israël's premier Ben Goerion bedoeld om een jonge generatie Israëli's te doen beseffen wat er in de nazikampen was gebeurd. Dat juist het Jodendom zich nu nationalistisch opstelde, viel bij Hannah Arendt helemaal verkeerd. Juist het Jodendom had beter moeten weten, vond zij en Eichmann niet moeten berechten vanwege zijn aanslag op de Joden, maar vanwege zijn aanslag op de menselijkheid zelf, in internationaal perspectief dus en beter niet in Jeruzalem, maar in Den Haag of New York. Nauwlettend volgde Hannah Arendt, die zich voor het satirisch blad *The New Yorker* naar Jeruzalem had laten uitzenden als journalist, het proces. Haar artikelen bewerkte zij in het boek *Eichmann in Jeruzalem. De banaliteit van het kwaad* (1963), dus bewust als een journalistieke rapportage geschreven, niet altijd even nauwkeurig als het om de feiten ging trouwens. Eichmann was voor Arendt een bureaucraat, een 'schrijftafelmoordenaar', die ver van de kampen zelf zijn beslissingen nam, 'ein kleiner Mann', een clown, een 'Hanswurst', en helemaal niet het duivelse monster waarin de aanklager en de Israëlische pers al het kwaadaardige genie van Hitlers Derde Rijk zag samengebalde, op zijn gunstigst een knappe technische organisator. Zo wordt hij ook wel neergezet in de recent uitgebrachte film *Die Wannseekonferenz* van regisseur Matti Geschonneck (2022), waarin een bijna saaie dag vergaderen van nazi topfiguren onder leiding van Reinhard Heydrich in een prachtige villa niet ver van Berlijn leidt tot de coördinatie van een plan om 11 miljoen Joden te vermoorden. De discussie aan tafel, waarbij in bedekte termen de meest afschuwelijke zaken bij een glas cognac worden afgehandeld, gaat voornamelijk over competentieproblemen tussen de verschillende departementen en instanties van het Derde Rijk. Eichmann is degene die komt met het plan van de gaskamers, zodat die arme Duitse jongens niet overbelast worden wanneer zij de hele dag mensen moeten doodschieten.

Maar nu had ze werkelijk velen op hun hart getrapt door bij zo'n gevoelig thema controversiële uitspraken te doen. In Israël, maar niet alleen daar, werd Arendt begin jaren zestig zeer kwalijk genomen dat ze Eichmann slechts leek te zien als een ambtenaar, een grijze muis van middelmatigheid die weigerde kritisch te reflecteren op zijn eigen handelen, en die er eenvoudigweg voor had gekozen bevelen op te volgen, waardoor hij zich van persoonlijke verantwoordelijkheid ontslagen voelde. Gebrek aan tegenspel had deze man de ruimte gegeven onnoemelijk veel kwaad aan te richten. We moeten niet onderschatten wat

Arendt over zich heen kreeg na deze observaties! Toen maakte zij pas echt vijanden. Zij is door velen ronduit verguisd en oude vriendschappen, zoals met Kurt Blumenfeld, gingen tot haar verdriet verloren. In de ogen van veel critici leek wat Arendt deed op een verontschuldiging van daders en zelfs een aanklacht tegen de slachtoffers. Arendt had namelijk in haar publicaties ook stevige kritiek geuit op de rol die de Joodse raden in veel Europese steden hadden gespeeld. Zonder medewerking van de Joodse elite, zouden er in haar optiek, veel minder Joden in de gaskamers zijn vermoord. Nu leek het alsof zij zich als schapen naar de slachtbank lieten leiden, onder leiding van leiders die, zoals rabbi Leo Baeck in Berlijn, hun voorkennis niet met hun mensen hebben gedeeld omwille van rust. Voor Arendt was dit een voorbeeld van de verschrikkelijke waarheid dat er een soepele samenwerking was geweest tussen slager en slachtvee.

In de boeiende film Hannah Arendt, uit 2012, geregisseerd door Margaretha von Trotta met in de hoofdrol Barbara Sukowa (113 minuten), worden deze grote dilemma's van haar leven bijzonder sterk uitgewerkt, aanbevolen.

5 Conclusie

Hannah Arendt zette mensen aan het denken, maar zij generaliseerde veel, en vaak te snel. Er zijn wel degelijk Joodse verzetsmomenten geweest, in Frankrijk, Oost-Europa en soms zelf in het kamp. Een soms ronduit provocerende Arendt weigerde Israël als volk of staat of synagoge onverkort en publiekelijk te waarderen of expliciet haar liefde ten opzichte van het volk Israël uit te spreken. Dat heeft niet iedereen kunnen begrijpen. Vriendschap staat boven het onvoorwaardelijk 'gaan voor een volk', vond zij. Zij heeft gewaarschuwd dat de wijze waarop Israël na 1948 werd opgebouwd onverbiddelijk zou leiden tot repeterende conflicten met de Palestijnen en tot structureel onrecht. Daarin heeft zij gelijk gekregen. Dat nam niet weg dat haar dit type kritiek opnieuw door velen in Israël bijzonder is kwalijk genomen. Haar visie op de coöperatieve rol die de Joodse raden in de Europese steden bij deportaties door de nazi's hadden gespeeld veroorzaakte wereldwijd onder Joden wereldwijd een rel, die pas eind jaren zestig een beetje tot bedaren kwam. De historicus Herman von der Dunk wijst erop dat de raden niet uit vrijwilligheid ontstonden, maar door de bezetter aan de vervolgd was opgelegd. De meeste leden aanvaardden hun taak 'met huiver en innerlijke weerzin'. (Dunk, H.W. von der, *Vorbij de verboden drempel. De Shoah in ons geschiedbeeld*, Amsterdam 1990, 215.)

Hannah Arendt wilde zichzelf in de jaren zestig geen Zionist meer noemen. Toch is zij gedurende haar hele leven in toenemende mate vol belangstelling met tal van Joodse onderwerpen bezig gebleven, getuige de dikke bundel *The Jewish Writings / Joodse Essays*, die postuum in 2007 verscheen. Zij was soms slordig met de feiten en haar boeken kunnen niet altijd historisch verantwoord worden genoemd. Tegelijk kan zij met haar kritische houding de Socrates van haar tijd worden genoemd. Hannah Arendt was een buitengewoon moedige denker, die streed voor een verantwoordelijke samenleving in maatschappij en politiek. Juist haar vaak ontactische en weinig diplomatieke optreden maken dat haar opvattingen nog altijd buitengewoon relevant zijn. We zouden vandaag best een nieuwe Hannah Arendt kunnen gebruiken.

O.a. gebruik gemaakt van:

Young-Bruehl, E., *Hannah Arendt. Een biografie* (1982), vertaling H. Groen en G. Went
Hannah Arendt. For the Love of the World, Amsterdam 2007.

Dunk, H.W. von der, *Voorbij de verboden drempel. De Shoah in ons geschiedbeeld*,
Amsterdam 1990.

Achterhuis, H., *Arbeid, een eigenaardig medicijn*, Baarn 1984.

Sontheimer, K., *Hannah Arendt, de levensweg van een groot denker*, vert. P. Slager, Hannah
Arendt: *Der Weg einer grosse Denkerin*, Baarn/Kapellen 2006.

